

ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКАРПАТТІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ I тис. н. е.

У статті на основі археологічних даних показано, що протягом першої половини I тис. н. е. етнокультурну ситуацію на Українському Закарпатті визначали міграційні процеси.

У стародавній історії Європи першу половину I тис. н. е. справедливо виділяють як римський час, оскільки це особливий період військових, політичних, економічних і культурних відносин Римської імперії з варварським населенням. Ці відносини склалися по-різному в окремі хронологічні відрізки римського часу, але в цілому добре простежується тенденція щодо зростання активності варварських племен. Рух варварських племен, так званих *superiores barbari*, на віддалених від римських кордонів просторах Європи, що у II ст. н. е. вилився у Велике переселення народів, спричинив постійний тиск на людину, що мешкала поблизу римського лімесу, створюючи загрозу для населення провінцій.

Слід зазначити, що в історичному розвитку Карпатського регіону міграційні та інфільтраційні процеси відігравали більшу роль, ніж в інших регіонах. Проте на археологічних матеріалах досить добре прослідковується, що значення і спрямованість міграційних рухів для передгірських територій з обох сторін східного відрізка Карпатської дуги, тобто на Прикарпатті та Закарпатті, була різною. Для Прикарпаття пізньоримський час — це період стабільного розвитку. На терени Закарпаття, змінюючи його етнічну карту, протягом першої половини I тис. н. е. раз у раз накочувалися потужні міграційні хвилі. Навіть перші невеликі розкопки і археологічні колекції кінця XIX — початку XX ст. дали змогу помітити культурні та етнічні зміни, що неодноразово відбувалися на цих землях. Складний етнічний розвиток Закарпатського регіону з частими змінами населення зазначали такі вчені, як Я. Ейснер¹, Я. Пастернак², Я. Янкович³. До такого самого висновку спонукають сучасних дослідників і нові археологічні матеріали, здобуті протягом останніх 50 років⁴.

Проте існують інші схеми етнокультурного розвитку Закарпатського регіону в римський час. Так, В.Г. Котигорошко в багатьох працях наполегливо провадить ідею, що від VI ст. до н. е. до кінця IV ст. н. е., тобто кілька епох європейської історії, територія Закарпаття була населена північнофракійськими племенами, які попри всі міграції залишалися на місці, зберігали свій фракійський етнос, поступово розвиваючись від своєї праоснови — куштановицької культури до культури карпатських курганів. Остання, на його думку, належить фракійському племені костобоків, що згадуються в античних джерелах. Щоб захистити цей тезис, стверджується думка про важкодоступність території Верхнього Потисся та її віддаленість від головних міграційних шляхів⁵. Проте свідчення стародавніх авторів, які відтворюють тогочасні історичні реалії, а також археологічні дані спростовують ці твердження.

Уже починаючи з III ст. до н. е. на територію Закарпаття просувається кельтське населення, пам'ятки якого складають один спільний культурний масив з латенською культурою Східної Словаччини⁶. Унаслідок кельтської експансії куштановицька культура припиняє своє існування на початку III ст. н. е. Незаперечні дані археології свідчать, що в III—I ст. до н. е. на Закарпатті панує кельтське населення, у матеріальній культурі якого не простежуються характерні риси куштановицької культури⁷.

Таким чином існування фракійського етносу на Закарпатті було перерване більше як на 2 століття. Отже, всупереч твердженню В.Г. Котигорошка, коли майже на межі ер, наприкінці I ст. до н. е., на територію Українського Закарпаття і прилеглих областей Словаччини поширилась експансія дакійської людності,

вона стикнулася не з однотнічним їй куштановицьким, а з кельтським населенням. На той час припадає загибель найрепрезентативнішої пам'ятки латенської культури на Закарпатті — ремісничого центру в Галиш-Ловачці⁸. Розгромивши кельтів, даки, як нові завойовники, зайняли панівне політичне становище в регіоні, однак використовували більш високі культурні та технічні здобутки кельтської цивілізації. Матеріалам таких городищ, як Мала Копаня та Солотвино на Українському Закарпатті та Земплін у Східній Словаччині, притаманні і кельтські, і дакійські риси. Численні знахідки підтверджують симбіоз цих двох етнічних груп⁹. З огляду на змішаний характер населення, що їх залишило, пам'ятки виділені дослідниками в так званий кельто-дакійський горизонт¹⁰. Розкопки засвідчили, що городище в Малій Копані було розгромлено¹¹. В.Г. Котигорошко вважає, що факт раптової загибелі городища дає підстави стверджувати, що Малокопанське городище загинуло «під мечами легіонерів Марка Ульпія Трояна» внаслідок спеціальної експедиції, організованої римлянами для знищення городища під час Дако-римських війн 105—106 рр., а Солотвинське і Земплінське у зв'язку з цими подіями були залишені їх мешканцями. На цьому ґрунтується і визначення дати загибелі Малої Копані — 106 р. н. е.¹² Зауважимо, що на основі археологічних матеріалів, у силу їхньої специфіки, встановлення настільки точної дати, аж до року, неможливе, а між тим немає ніяких свідчень (ні письмових, ні археологічних), які б дали змогу хоча б припустити, що римська експансія сягала таких віддалених територій. Натомість, археологічні матеріали показують, що наприкінці I ст. н. е. в Карпатському регіоні з'являються носії пшеворської культури¹³. Отже, факти підказують, що, найімовірніше, саме пшеворці спричинилися до загибелі Малокопанського городища. Цікаво додати, що найбільш ранні поховання пшеворської культури на території Закарпаття знайдено якраз поблизу с. Мала Копаня, неподалік від городища. У складі інвентарю були пошкоджені вогнем та іржею залишки залізної кольчуги, два списи та уламок третього, дві остроги, річ, яка, імовірно, є пошкодженим шоломом, та бронзове кільце. Поховання датується ст. VI, тобто 40—70 рр. н. е.¹⁴

Складну взаємодію різних етнічних груп на території Верхнього Потисся в ранньоримській час відбивають матеріали багатощарового могильника в Земпліні, де було досліджено 177 поховань¹⁵. Аналіз показав, що найбільш ранні поховання Земплінського могильника, які належать пізньокельтському населенню, датуються від середини до кінця I ст. до н. е. Найчисленнішими були поховання, хронологія яких починається з кінця I ст. до н. е. і охоплює все I ст. н. е., сягаючи початку II ст. н. е. Вони представляють кельто-дакійський горизонт. Цій хронологічній фазі Земпліна відповідають уже згадувані закарпатські городища у Малій Копані та Солотвині. Останню фазу Земплінського могильника, що датується з кінця I ст. н. е. до кінця II ст. н. е., репрезентують могили носіїв пшеворської культури, поховання яких найбагатші, що свідчить про їхнє становище представників нового панівного прошарку. Отже, дакійське панування скінчилося наприкінці I ст. н. е. після приходу пшеворців¹⁶. Тоді ж останні розгромили і городище в Малій Копані. З того часу в керамічних комплексах східнослов'янських поселень завжди наявна як дакійська, так і пшеворська кераміка¹⁷. Складається враження, що процес змішання цієї людності, яка складала по суті відщепи двох великих етнічних масивів, дакійського й пшеворського, тільки розпочався і лишився незавершеним.

Проте на початку пізньоримського періоду, наприкінці II ст. н. е., нова хвиля пшеворської експансії, яка сягала підгірських територій з обох сторін Карпатського хребта, у черговий раз змінила етнокультурну ситуацію в Карпатському регіоні. Це нове вторгнення пшеворців в область Східних Карпат дослідники пов'язують із подіями Маркоманських війн (166—180 рр. н. е.)¹⁸.

Археологічні пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на території Закарпаття, змушують вважати, що приплив нового населення на Закарпаття з північно-західних регіонів Європи не припинявся протягом усього пізньоримського періоду. Показовим є вже той факт, що на Закарпатті для того часу зафіксовані три різних типи поховань: ґрунтові, як урнові, так і ямні, курганні та пошарові. Для порівняння зазначимо, що на Прикарпатті спостерігається один тип поховального обряду того самого часу — кургани, насипані на місці спалення небіжчика. Стисло розглянемо основні типи поховань пізньоримського часу на Закарпатті.

Грунтові поховання — це трупоспалення на стороні, вміщені в урни або ями, часто багато споряджені зброєю (мечі, умбони, оковки щитів, списи, остроги, ножиці), здебільшого ритуально пошкодженою, та іншими предметами. Такі могильники і поодинокі поховання, типові для пшеворської культури, було відкрито в пунктах Арданове 1, Арданове 2, Свалява, Станове, Квасове, Кленовець, Новоселиця та ін.¹⁹

Курганні могильники було відкрито поблизу сіл Братове, Іза, Руське Поле, Кальник, Ключарки, Ліскове, Липча. Їх традиційно об'єднували з курганными могильниками Прикарпаття в одну культуру карпатських курганів. Підставою для цього був подібний поховальний обряд, простежений в деяких з них, а також розташування в межах Карпатського підгір'я. Проте важко зазначити що-небудь певне стосовно хронології та культурної належності більшості закарпатських курганних пам'яток. Практично всі вони знищені внаслідок господарської діяльності. У тих випадках, коли в минулому деякі з них були розкопані, матеріали не збереглися. Відомості, які наводить В.Г. Котигорошко про те, що під час розкопок у курганах Ліскового, Ключарків, Кальника були знайдені римські монети, не відповідають дійсності. Старший науковий співробітник Ужгородського краєзнавчого музею Й.В. Кобаль у процесі вивчення книг музейних надходжень виявив, що ці монетні знахідки хоча й походять з околиць згаданих пунктів, однак були знайдені зовсім в інших місцях, на полях, віддалених від курганів, і не мають до них ніякого відношення²⁰. Не прояснили ситуацію і більш сучасні дослідження курганів. Так, під час розкопок у 1977 р. могильника поблизу с. Руське Поле, у двох курганах поховання не були знайдені. Ще в одному кургані було виявлено вогнище, поблизу східного краю якого трапилася купка ретельно перебраних кальцинованих кісток, зверху присипаних попелом. Поруч знаходилися залізні пружинні ножиці²¹. Слід зауважити, що залізні пружинні ножиці є одним з атрибутів спорядження пшеворського воїна. Вони знайдені в пшеворських похованнях Закарпаття, в Арданові, Сваляві, Братові, часто наявні серед поховального інвентарю чоловічих поховань пшеворської культури як на території Польщі²², так і в інших регіонах²³. Разом з тим ножиці жодного разу не трапилися на пам'ятках культури карпатських курганів.

У Братово²⁴ спалення небіжчиків відбувалося на тому самому місці, де був насипаний курган, що є характерною рисою поховального обряду культури карпатських курганів. Проте п'ять поховань (два урнових і три ямних), відкритих у прямокутній ямі під курганным насипом, слід зарахувати до пшеворської культури, оскільки вони супроводжувалися предметами озброєння та керамікою, характерними для пшеворських старожитностей²⁵. Знайдені в кургані уламки посудини terra sigillata (Dragendorf 37?), умбони щитів, шпори з асиметричними дужками, наконечники списів дають змогу датувати Братовський курган у межах другої половини II ст. н. е. — першої половини III ст. н. е.²⁶

Курганный обряд і трупоспалення на місці поховання простежені також в Ізі²⁷. Оскільки це головна, а фактично і єдина пам'ятка, з якою пов'язане уявлення про існування культури карпатських курганів на Закарпатті, розглянемо її матеріали у порівнянні з прикарпатськими. Усього в Ізі було розкопано 38 курганів, у 23 випадках наявні плани та відомості про характер поховань, з решти курганів частково зберігся речовий інвентар. Сліди тілопального вогнища було виявлено в 12 курганах, тобто майже в половині курганів Ізи поховані небіжчики, спалення яких відбулося на стороні. Проте від прикарпатських курганних могильників Ізу відрізняє низка суттєвих обрядових деталей. Так, в Ізі відсутні так звані поховання на горизонті, що є поширеною формою прикарпатських захоронень, натомість різко переважають урнові. При цьому тільки в двох курганах було зафіксовано винятково ямний обряд поховання, а в чотирьох інших, де виявлені ямні поховання, під тим самим насипом містилися і урнові. Усього було виявлено 42 урнових поховання і 6 ямних. Зауважимо, що на Прикарпатті саме урнові поховання найменш поширені серед трьох виявлених типів (на горизонті, ямні, урнові) поховань. До того ж, якщо в Ізі урнами здебільшого служили ліпні посудини, ліпними були 36 урн і тільки 6 — кружальними, на Прикарпатті для урн практично завжди був використаний гончарний посуд. З понад 200 розкопаних курганів Прикарпаття ліпні урни траплялися лише в трьох курганах на мо-

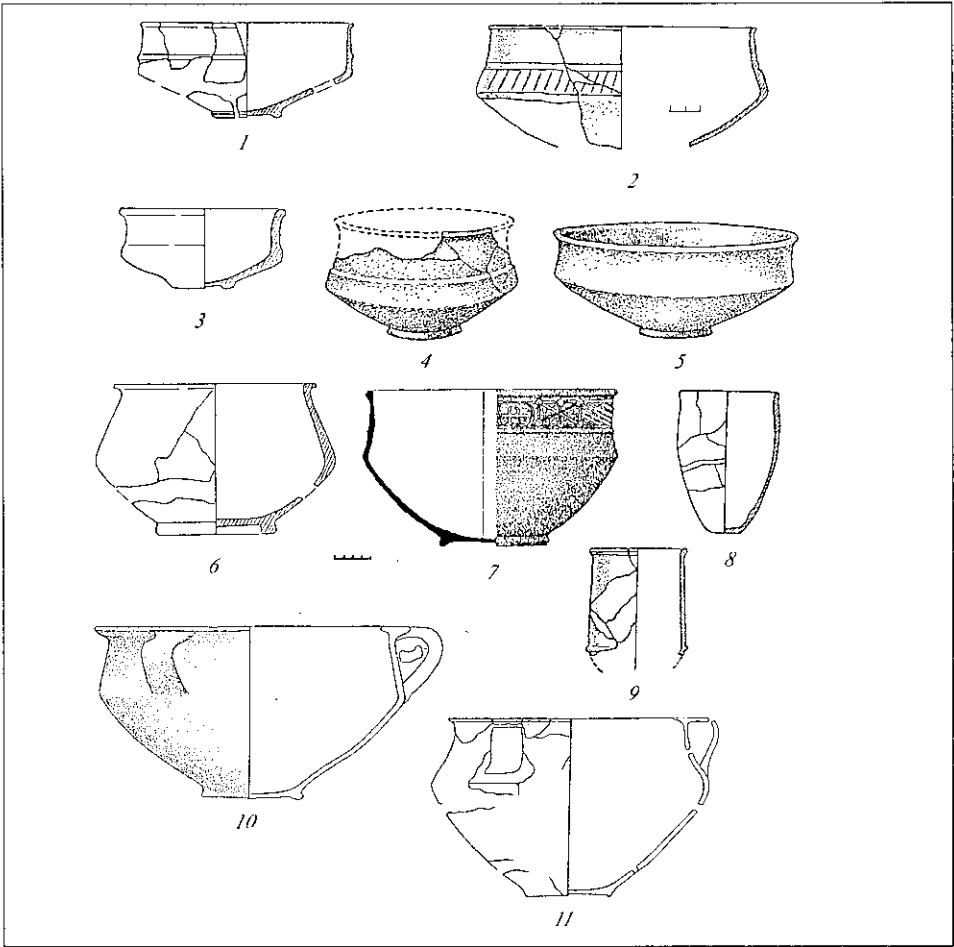

Рис. 1. Зразки гончарної кераміки з могильників культури карпатських курганів: 1—3, 6, 8—10 — Пилипи-1; 4, 5 — Грушів-1; 7 — Бранешти; 11 — Трач-2

гильнику в Нижньому Струтині. Утім найбільша відмінність від прикарпатських комплексів простежується в кераміці та речових знахідках з Ізи. Різним є вже сам асортимент форм гончарного посуду, знайденого на могильниках Прикарпаття та Ізи. Так, у курганах Прикарпаття найпоширенішою формою гончарної кераміки є миски (рис. 1, 1—5). В Ізі нечисленні екземпляри мисок представлені зовсім іншими типами (рис. 3, 6, 10). Тільки дві маленькі мисочки з циліндричними плічками, одна з яких прикрашена невідомим на Прикарпатті штампованим орнаментом (рис. 2, 7), нагадують за формою виробу з прикарпатських комплексів. Знахідки глечиків різних типів, одnorуких і дворуких, поширені в прикарпатських курганах (рис. 3, 1—3, 5, 6), з Ізи походить єдиний екземпляр — маленький біконічний глечик заввишки 13,5 см. Серед кераміки Ізи відсутні вази (рис. 1, 6, 7), трируки вази (рис. 1, 10, 11), керамічні кубки, що наслідують провінційноримські скляні кубки типу Ковальк (рис. 1, 8, 9). Усі ці вироби часто трапляються на Прикарпатті. Різними є форми гончарних горщиків, знайдених у курганах по різні сторони Карпат (рис. 2, 1—5; 3, 7—9). Отже, незважаючи на подібний обряд поховання, могильник в Ізі не можна зарахувати до культури карпатських курганів.

Інший тип поховального обряду простежений на могильнику другої половини IV—V ст. н. е., відкритому в Солонцях, поблизу м. Ужгорода. Пам'ятка являла собою майданчик підпрямокутної форми, орієнтований за сторонами світу, розміром 22,8 × 16,5 м, оточений за периметром ровом завширшки 1,4—2,6 м за глибини 0,5 м. Поверхню майданчика вкривав шар товщиною 0,2—0,35 м, що складався з деревного вугілля, кальцинованих кісток та уламків вторинно обла-

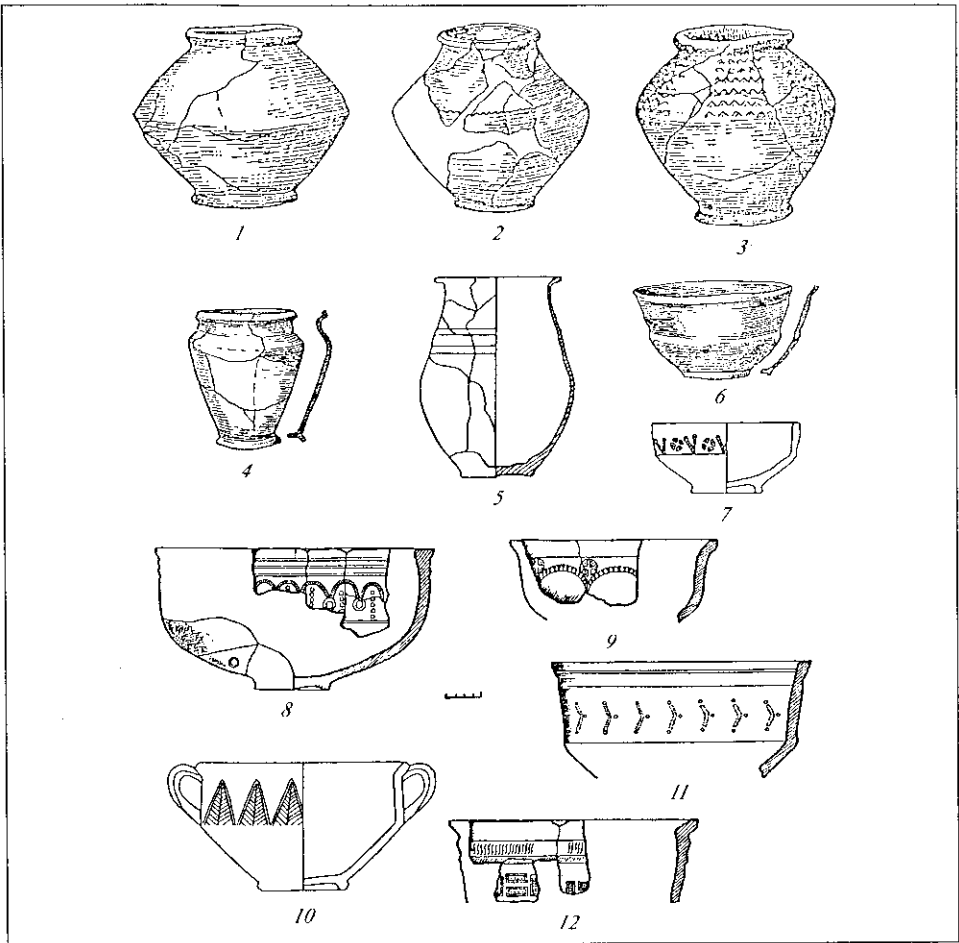

Рис. 2. Зразки гончарної кераміки з могильників у Ізі (1 — 7, 10) та Солонцях (8, 9, 11, 12)

леної кераміки. З площі пам'ятки крім великої кількості фрагментів гончарної та ліпної кераміки, здебільшого вторинно обпаленої та ошлакованої, походять залізні та бронзова фібули, пряжки, уламки кістяних гребенів, намисто, золоті, бронзові та залізні підвіски, фрагменти скляного посуду, залізні ножі, молоток, залізні пластинки оковок, прясла та ін. Характерно, що гончарний посуд переважно оздоблений штампованим орнаментом²⁸. Слід зазначити, що автор розкопок В.Г. Котигорошко як у першій публікації, так і в наступних визначив відкриття в Солонцях пам'ятку як жертвник, залишений північнофракійським населенням Верхнього Потисся²⁹. Проте навряд чи можна погодитися, що пам'ятка в Солонцях пов'язана зі звичаєм людських жертвоприношень, які існували в кельтів, звідки, на думку В.Г. Котигорошка, ще в III—II ст. до н. е. проникли в середовище північнофракійського населення Верхнього Потисся, де й збереглися до пізньоримського часу включно внаслідок нібито особливої консервативності та відокремленості цього населення³⁰. Не можна визнати переконалими наведені ним аналогії як, наприклад, звичаї людських жертвоприношень, що побутували в кельтів Галії та Британії, або жертвник пуховської культури в Пресно (Північна Словачія), що датується I ст. до н. е. Це звичаї і пам'ятка іншої епохи. До того ж, жертвник у Пресно відрізняється від Солонцівської пам'ятки не тільки значно меншим розміром (2,5 × 1 м), а й тією обставиною, що знайдені там кальциновані кістки здебільшого були залишками свійських і диких тварин. Людські рештки належали лише п'ятьом особам³¹. В.Г. Котигорошко на доказ того, що Солонці не можуть бути могильником, зауважує, що застосований там обряд не передбачав піклування про мертвих, яке нібито притаманне всім поховальним обрядам. Проте і в пізньоримський час, і в інші історичні періоди

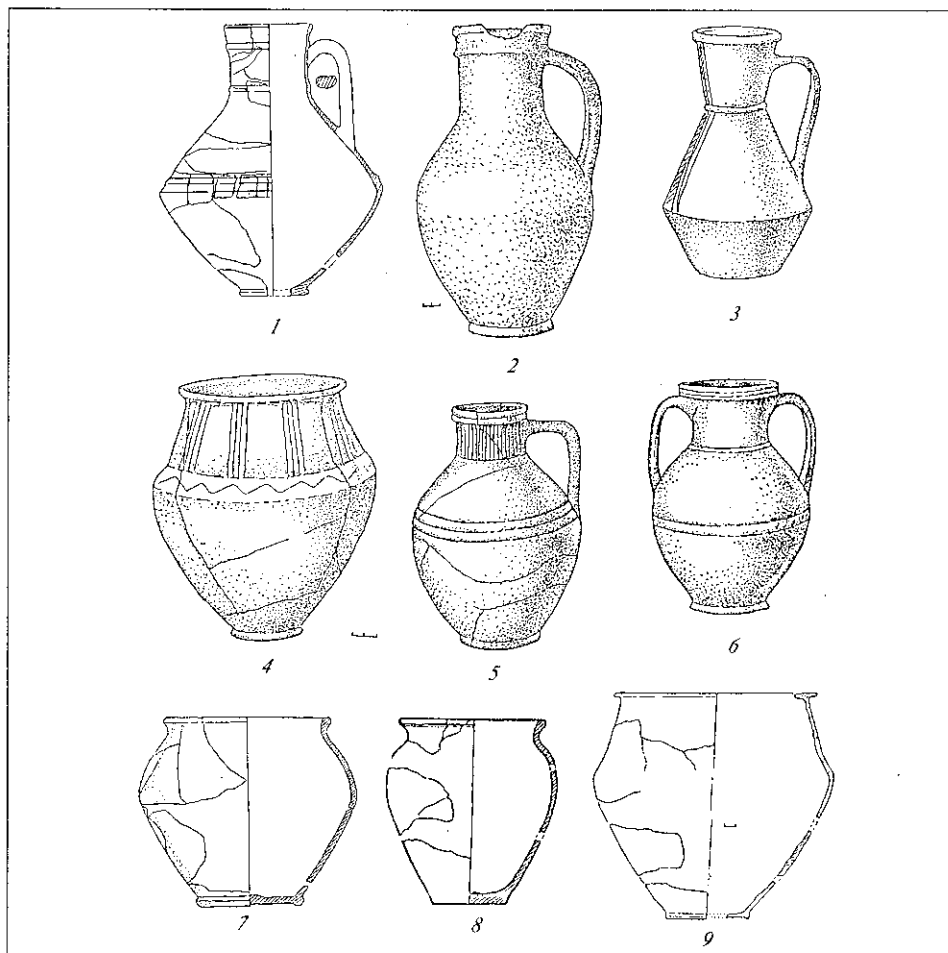

Рис. 3. Зразки гончарної кераміки з могильників культури карпатських курганів: 1 — Пилипи-2; 2 — Мишин-1; 3, 5, 6 — Перерісль; 4 — Грушів-1; 7—9 — Пилипи-1

відома достатня кількість поховальних обрядів різних археологічних культур, які характеризує недбале ставлення до решток тілоспалення. Наприклад, такими є ямні поховання, в яких кальциновані кістки сильно подрібнені, перемішані із залишками вогнища, а до того ж, далеко не повністю зібрані з поховального вогнища. Справа в тому, що при таких похованнях головні обрядові дієства відбувалися перед і під час спалення, саме ж захоронення решток було другорядною подією. Релігієзнавці пов'язують подібне ставлення до решток тілоспалення із сильними анімістичними віруваннями, за якими душа померлого під час спалення відлітає в засвіти³².

Між тим в Європі відомі пам'ятки, аналогічні Солонцям за поховальним обрядом і синхронні хронологічно. Ідеться про могильники добродзенського типу пшеворської культури, досліджені в Польщі, на території Верхньої Сілезії³³. Добродзенські могильники являють собою майданчики площею в кількасот квадратних метрів, поверхня яких вкрита суцільним шаром, що містив кальциновані людські кістки, уламки посуду, здебільшого зі слідами вторинного обпалу, деревне вугілля та пошкоджені дією вогню речі чи їх фрагменти із заліза, бронзи, скла, кістки або глини. Площа могильника в Щедрику становила близько 700 м², у Добродзені-Рендзіні — 250, в Ольштині — близько 250—300 м²³⁴. Нагадаємо, що площа могильника в Солонцях — 376 м². Товщина шару із залишками численних кремацій на добродзенських могильниках становила 10—30 см³⁵. У матеріалах добродзенських старожитностей знаходимо аналогії для багатьох солонцівських знахідок. Хронологія добродзенських пам'яток забезпечена датуючими речами, що свідчить про час їх функціонування в ст. D.

Важливими є запитання: чи можна вважати, що обряд поховання, простежений в Солонцях, є наслідком еволюційного розвитку місцевого ритуалу; чи був він принесений новою міграційною хвилею. Насамперед слід наголосити, що солонцівський обряд ні в якому разі не можна виводити з поховальної обрядності культури карпатських курганів. Немає також підстав залучати карпатську обрядність як аналогію до ритуалу, простеженого на могильнику в Солонцях, як це намагаються зробити деякі дослідники³⁶. Хоча в карпатських курганах трапляється такий спосіб поховання, як залишення решток кремації на місці спалення, але принципово відмінністю є той факт, що їх накривали курганним насипом, призначення якого полягає в здатності обмежувати простір і зберігати його і як реальне місце поховання, і як сакральне місце, освячене ритуалом. У стародавніх релігіях курган є однією з тих релігійно-ритуальних споруд, які імітують форму гори як Світової Гори стародавніх міфів, що уособлює модель всесвіту³⁷. Отже, пошаровий спосіб поховання, простежений в Солонцях, відображає зовсім іншу світоглядну систему вірувань.

На думку польських дослідників, могильники добродзеньського типу виникли внаслідок еволюції місцевого поховального обряду пшеворської культури. Подібну еволюцію вони простежують на території північної частини Верхньої Силезії та прилеглих ченстоховських землях, де в пізню фазу пізньоримського періоду зникає обряд урнових поховань, а натомість з'являються безурнові поховання, які відрізняються і від класичних ямних поховань. Одним із різновидів таких поховань є великі і досить глибокі ями, всередині і поруч з якими знаходяться скупчення кальцинованих кісток. Такі поховання простежені на ченстоховських могильниках в Опатові та Жабенцю³⁸. Тенденція до поширення звичаю поховання в мілких ямах і розпорошення решток кремації досягає свого завершення на могильниках добродзеньського типу, де тілопальний шар уже займає кілька сотень квадратних метрів. Подібна еволюція помітна і на інших пшеворських територіях³⁹. Усе вищевикладене дає змогу припустити можливість такого еволюційного розвитку поховального обряду і для пшеворських пам'яток Закарпаття⁴⁰. Проте, на нашу думку, вірогіднішим є твердження, що пошаровий обряд, виявлений у Солонцях, з'явився на Закарпатті внаслідок нової міграційної хвилі. Про це, зокрема, свідчить весь комплекс речових знахідок, серед яких особливе значення мають золоті, багато прикрашені філігранню та зерню капсулоподібні підвіски. Наявність цих рідкісних прикрас, аналогії яким відомі винятково на давньогерманських пам'ятках з території Данії та Балтійського узбережжя, прямо свідчить про зв'язки з областю Північної Європи, яка, очевидно, і була вихідною територією для германського населення, що залишило Солонцівський могильник⁴¹.

Порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак, пов'язаних з побутом та ідеологією стародавнього населення, показало, що Прикарпаття й Закарпаття в пізньоримський час були абсолютно окремими та різними етнокультурними областями. Різними є керамічний посуд, інвентар та прикраси, які виявлено в похованнях Прикарпаття та Закарпаття. Особливу увагу привертає той факт, що залізні одночленні фібули з підв'язною ніжкою, які були найпоширенішим типом застібок у закарпатського населення протягом усього пізньоримського часу, адже входили в комплекси як найбільш ранніх пам'яток, таких як Братово, так і найпізнішої — могильника в Солонцях⁴², не трапляються в матеріалах курганних могильників Прикарпаття. Археологічні матеріали чітко демонструють відсутність будь-яких економічних зв'язків між населенням, що мешкало в північних та південних областях Карпатського підгір'я. Між тим існування внутрішніх економічних зв'язків є обов'язковою умовою зародження етнокультурної спільності та існування однієї археологічної культури. Досить нагадати, що населення Прикарпаття широко користувалося імпортованими товарами, які надходили в амфорній тарі, цілі екземпляри та уламки якої є поширеними знахідками на прикарпатських пам'ятках пізньоримського часу⁴³. Проте в матеріалах могильників та поселень Закарпаття не було знайдено жодного амфорного уламка. Натомість на Закарпатті набув розповсюдження сірий гончарний посуд, прикрашений штампованим орнаментом (рис. 2, 7—12). Виготовлений у виробничих осередках у Берегшурани чи Блажиці, він неодмінно трапляється

ся на пізньоримських пам'ятках, що датуються після середини III ст.⁴⁴. Проте жодних уламків такого посуду не знайдено під час досліджень могильників і поселень на Прикарпатті.

Отже, старожитності пізньоримського часу на Прикарпатті та Закарпатті не можна об'єднувати в одну археологічну культуру. Поняття «культура карпатських курганів» слід вживати винятково для прикарпатських пам'яток пізньоримського часу, які об'єднують спільна компактна територія, поховальний обряд, керамічний комплекс та інші матеріальні ознаки⁴⁵.

Спеціальну увагу слід приділити висунутому припущенню і навіть твердженню, що культура карпатських курганів є археологічним уособленням племені костобоків, які неодноразово згадуються в творах стародавніх авторів⁴⁶. Крім Птолемея [Geogr. III, 5, 9; 8, 13], який згадує костобоків при переліченні народів Центральної Європи, вони фігурують в античних джерелах у зв'язку із вторгненням у балканські провінції Римської імперії в 170 або 171 р. н. е., тобто на початку першої Маркоманської війни. Переважна більшість дослідників погоджується, що первісні місця проживання костобоків знаходилися на схід від Карпат⁴⁷. Останньою згадкою про костобоків є розповідь Діона Кассія [Dio. Cass. LXXII, 12, 1] про напад вандалського племені астингів на костобоків невдовзі після 170 р. н. е. Існує ймовірність, що похід астингів відбувся саме в той час, коли основні військові сили костобоків ще не повернулися додому з Ахавії, тобто на межі 170—171 рр. н. е.⁴⁸. Ця подія є останнім епізодом, відомим з історії костобоків. Після цього сам народ костобоків і його ім'я губляться в буремних подіях Маркоманських війн. Нагадаємо, що пам'ятки культури карпатських курганів з'являються на Прикарпатті наприкінці II — на початку III ст. н. е., уже після того, як костобоки зникають з історичної арени. Утворення і розвиток культури припадають винятково на пізньоримський час, тобто на зовсім іншу епоху. Отже, культура карпатських курганів ніяк не може належати костобокам.

Потрібно згадати, що ще в 1930-х роках М.Ю. Смішко висунув гіпотезу, за якою археологічним втіленням костобоків античних повідомлень є пам'ятки липицької культури, що займають територію Верхнього Подністрів'я та Попруття⁴⁹. Важливо наголосити, що в цьому випадку крім територіальної відповідності є повний збіг у часі. Зникнення липицької культури, що добре задокументовано археологічними матеріалами, припадає на останню третину II ст. н. е. і пов'язано з просуванням пшеворських племен, пам'ятки яких саме тоді з'являються на цій території⁵⁰. Таким чином, археологічно засвідчена динаміка подій повністю збігається з розповіддю Діона Кассія про розгром костобоків вандалами-астингами.

Отже, культура карпатських курганів не поширювалась на Закарпаття. У такому разі постає запитання: яку археологічну культуру представляли пам'ятки пізньоримського часу, відкриті на цій території? Й.В. Кобаль, аналізуючи наведений ним досить об'ємний каталог пшеворських пам'яток Закарпаття, має всі підстави стверджувати, що в пізньоримський час, аж до середини V ст., цю територію займала пшеворська культура, залишена згадуваними в письмових джерелах племенами вандалів-астингів. Утім, на думку Й.В. Кобаля, пшеворцям належала тільки західна частина Закарпаття, а східна — культурі карпатських курганів. До останньої він зараховує курганні могильники поблизу сіл Іза, Липча та Руське Поле⁵¹. Проте, як було показано вище, могильник в Ізі не може належати культурі карпатських курганів, Руське Поле, очевидно, є пам'яткою пшеворської культури, а стосовно Липче важко що-небудь стверджувати, оскільки пам'ятку не розкопували.

На думку польського вченого М. Олендзького, на території Верхнього Потисся на початку пізньоримського періоду розпочалася інтеграція дакійського й пшеворського населення, що у фазі СЗ-Д привело до формування нової археологічної культури Блажице-Берег. Ця культура представлена неукріпленими поселеннями на території Українського Закарпаття та Східної Словаччини. Характерною рисою, за якою визначається належність пам'яток до культури Блажице-Берег, є наявність сіроглиняного посуду, прикрашеного штампованим орнаментом, яку виробляли гончарні центри, відкриті в Берегшурані (на кордоні України та Угорщини) і в Блажиці (Східна Словаччина)⁵². Потрібно нагадати,

що вперше ідею про існування культури Берек, ознакою якої є сіроглиняний, оздоблений штампованим орнаментом посуд, висунув угорський археолог Д. Чоллани. При цьому він вважав, що вона належить германському племенам вандалів⁵³. Новітні археологічні дослідження, здійснені в Берекшурани угорською дослідницею Е. Іштванович, переконливо показали, що гончарний центр почав працювати не раніше кінця III ст. н. е., уже після того, як припинило існування поселення більш раннього часу, залишене змішаним дакійсько-пшеворським населенням⁵⁴. І нарешті, слід зауважити, що сіроглиняний штампований посуд не є культурною або етнічною ознакою. Ним користувалося населення різних етнічних груп, до того ж виробники цього посуду та його користувачі не були одноетнічною людністю⁵⁵.

Отже, характеризуючи етнокультурну ситуацію на Закарпатті в пізньоримський час, дослідники так чи інакше пов'язують її, по-перше, з міграційними процесами, по-друге, — з експансією пшеворських племен. Ніякою мірою не заперечуючи ні того, ні іншого, пропонуємо своє бачення етнокультурних процесів на території Верхнього Потисся виходячи з аналізу археологічних матеріалів і тогочасної загальноєвропейської історичної ситуації.

Як зазначалося вище, пізньоримський час, рубежем якого є Маркоманські війни, ознаменувався на Закарпатті появою нової хвилі пшеворських племен. Це не був обмежений контингент прибульців, які швидко асимілювалися в моноетнічному фракійському середовищі, як стверджує В.Г. Котигорошко⁵⁶. Значна кількість відкритих на Закарпатті пшеворських пам'яток III—IV ст. н. е.⁵⁷ не дає змоги дійти твердження ні щодо їх обмеженого контингенту, ні стосовно швидкої асиміляції. До того ж, моноетнічне фракійське середовище перестало існувати ще після першої інвазії пшеворців наприкінці I ст. н. е. або ще й раніше. Адже після дакійської навали даки жили разом кельтами, а пізніше — разом із пшеворцями.

Область верхньої течії р. Тиса, безумовно, була частинною так званої буферної зони, яка пролягала між кордонами Римської Імперії та більш віддаленим варварським світом, тому її аж ніяк не могли обминати потужні поліетнічні міграційні потоки, що прямували до кордонів Риму. Після подій Маркоманських війн найбільший вплив на загальну ситуацію в регіоні мала боротьба племен за Дакію, яка розпочалася, коли у 270 р. римські війська залишили територію провінції. Ця боротьба неодноразово втягувала варварів у значні міжплеменні конфлікти і спричинила постійне пересування різноетнічного населення. Унаслідок цього в пізньоримський час на території Закарпаття створюється нестабільна й етнічно мінлива ситуація. Археологічно це виявляється в існуванні різних типів поховальних пам'яток, які не можна об'єднувати в одну археологічну культуру. Не випадково вчені, вивчаючи археологічні пам'ятки пізньоримського часу на суміжних територіях Словаччини та Угорщини, часто дають їм хронологічне, а не культурне визначення, наприклад «поселення пізньоримського часу», або зазначають змішаний характер матеріалу⁵⁸.

Проте звернемо увагу на три обставини. По-перше, попри різні поховальні обряди і хронологію, закарпатські поховальні пам'ятки пізньоримського часу тією чи іншою мірою пов'язані між собою спільним речовим матеріалом (див. таблицю).

По-друге, керамічний посуд, інвентар та прикраси, виявлені в похованнях Закарпаття, починаючи з III ст. н. е. знаходять аналогії не тільки в пшеворській культурі, а й в матеріалах істотно ширшого кола германських пам'яток. Ця об-

Пам'ятка	Хронологія	Обряд			Одно-членні фібули	Зброя	Ключі	Відерця	Штампована кераміка
		Грунто-вий	Курган-ний	Попаро-вий					
Арданово-1, 2,									
Свалява	k. B2-C1	+	-	-	-	+	-	-	-
Брагово	C1a	-	+	-	+	+	+	+	-
Іза	C1в-C2	-	+	-	+	+	+	+	+
Солонці	k.C-п.D	-	-	+	+	-	-	+	+

ставина примушує припускати, що хоча в пізньоримський час у Верхньотиському регіоні не існувало однієї археологічної культури, однак його населення складало етнічно близькі германські племена.

По-третє, після середини III ст. н. е. на території Закарпаття, Східної Словаччини та суміжних районів Угорщини археологічно не простежуються будь-які сліди перебування дакійської людності⁵⁹. Таке явище добре збігається із загальними європейськими історичними тенденціями, визначеними за письмовими джерелами. Історики зазначають, що III ст. н. е. — це ключовий період першого етапу Великого переселення народів, рушійною силою якого були племена східних германців. Історичні джерела фіксують високий рівень мобільності германських племен і значний географічний розмах їх пересування. Натомість фракійські племена належать до інертних учасників цього переселення, основні події якого супроводжувалися розселенням мігруючих племен у фракійському та іллірійському світі⁶⁰.

Отже, на основі археологічних матеріалів можна з певністю стверджувати, що в римський час територія Закарпаття не була відокремлена від подій загальноєвропейської історії. Це не був глухий закуток Європи, віддалений від головних міграційних шляхів, а відтак не було Закарпаття і своєрідним заповідником північнофракійської людності. Натомість, постійний приток нового населення в процесі пульсуючого характеру міграцій, що характерно для території «буферної зони», створював строкату етнокультурну ситуацію, в якій головна роль належала різним племенам германської людності.

¹ *Eisner J.* Slovensko v pravěku. — Bratislava. — 1933. — S. 198—210.

² *Pasternak J.* Ruské Karpaty v archeologii // Prace z vědeckých ústavu. — Praha, 1928. — 18. — S. 62—70.

³ *Jankovich J.* Podkarpatska Rus v prehistorii. — Mucacevo, 1931.

⁴ *Кобаль Й.В.* Деякі проблеми етнокультурного розвитку населення Закарпаття в I тисячолітті нашої ери // Acta Hungarica. — Ужгород, 1992. — С. 121—136; *Vakulenko L.* Beiträge zur ethnischen Bestimmung des Gräberfeldes von Solonzi / Kisszelmenc (Karpatoukraine) // JAMÉ. — 1999. — 41. — S. 161—172; *Вакулєнко Л.В.* Залізни одночленні підв'язні фібули та питання хронології пам'яток пізньоримського часу в Закарпатті // Давня і середньовічна історія України. — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 137—145.

⁵ *Котигорошко В.Г.* Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н. е. — III ст. н. е. // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 10—16.

⁶ *Бідзіля В.І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.

⁷ *Смирнова Г.И., Бернякович К.Б.* Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпаття // Археол. сборник. — 1965. — Вып. 7. — С. 103—104; *Пеняк С.І., Попович І.І., Потушняк Я.Ф., Кобаль Й.В.* Рецензія на книгу «Древняя история Верхнего Потисья». — Львів: Світ, 1991 // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 148.

⁸ *Бідзіля В.І.* Зазн. праця ... — С. 119.

⁹ *Točík A.* K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu // AR. — 1969. — № 11. — S. 841—873; *Kolník T.* Doba rímska a doba stahovania národov // SIA. — 1980. — R. XXVIII, Č. 1. — S. 197—208; *Котигорошко В.Г.* Малокопанское городище рубежа нашей эры в Закарпатье // СА. — 1984. — № 1. — С. 252—256.

¹⁰ *Točík A.* Op cit. — S. 841—873.

¹¹ *Котигорошко В.Г.* Малокопанское городище ... — С. 252—256.

¹² *Котигорошко В.Г.* Культуры римского времени // Древняя история Верхнего Потисья. — Львов, 1991. — С. 166; *Котигорошко В.Г.* Фракійці Верхнього Потисья (III до н. е. — IV в. н. е.). — Ужгород, 1995. — С. 79—80.

¹³ *Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M.* A late 1st Century B. C. — 2nd Centure A.D. Cemetery at Zemplin // SIA. — 1990. — № 38. — P. 245—344; *Lamiová-Schmiedlová M.* Dacians on the Territory of Present Day Slovakia // Acta Musei Porolissensis. — 1997. — № XXI. Zalau. — P. 747.

¹⁴ *Kobal I.V.* Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpaciej // WA. — 1997. — 53, z. 2. — S. 41, 51.

¹⁵ *Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M.* Op cit. — P. 245—344.

¹⁶ *Ibid.* — P. 310—311.

¹⁷ *Lamiová-Schmiedlová M.* Romerzeitliche siedlungskeramik in der Sudostslowakei // SIA. — 1969. — XVII-2. — S. 459; *Lamiová-Schmiedlová M.* Dacians on the ... — P. 747—748.

¹⁸ *Godłowski K.* «Superiores Barbari» und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen // SLA. — 1984. — XXXII/2. — S. 327—350.

¹⁹ *Kobal I.V.* Op cit. — S. 19—56.

²⁰ *Кобаль Й.В.* Культурні зміни на терені Закарпаття в епоху римських впливів // *Acta Beregsuenfes.* — 2000. — I. — С. 29—43.

²¹ *Балагури Э.А., Котигорошко В.Г., Ковач К.И., Петров С.Г.* Работы экспедиции Ужгородского университета // АО 1977. — М., 1978. — С. 293—294.

²² *Godłowski K.* Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym śląsku // *Mat. Star. i Wcz.* — 1976. — 4. — S. 94, 95.

²³ *Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M.* Op cit. — P. 272; *Козак Д.Н.* Могилиник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї // *Археологія.* — 1985. — 52. — С. 61. — Рис. 2, 2.

²⁴ *Котигорошко В.Г.* Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово // *СА.* — 1979. — № 2. — С. 153—162.

²⁵ *Kobal I.V.* Op cit. — S. 38.

²⁶ *Kobal I.V.* Op cit. — S. 51; *Вакуленко Л.В.* Зазн. праця. — С. 137.

²⁷ *Смишко М.Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. — К., 1960. — С. 51—59; *Котигорошко В.Г.* Итоги изучения могильника Иза в Закарпатье // *СА.* — 1980. — № 1. — С. 220—247.

²⁸ *Котигорошко В.Г.* Жертвенник III—IV вв. н. э. у села Солонцы // *СА.* — 1987. — № 2. — С. 178—191.

²⁹ *Котигорошко В.Г.* Жертвенник ... — С. 177—191; *Котигорошко В.Г.* Культуры римского времени ... — С. 155.

³⁰ *Котигорошко В.Г.* Жертвенник ... — С. 190.

³¹ *Pieta K.* Die Puchov-Kultur. — Nitra, 1982. — S. 191.

³² *Niewęgiowski A.* Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej na przełomie er (II wiek p. n. e. — II wiek n. e.). — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. — S. 445—446.

³³ *Szydłowski J.* Trzy cmentarzyska typu Dobrodzieńskiego // *Rocznik Muzeum Górnosląskiego w Bytomiu* // *Archeologia.* — Bytom, 1974. — Zeszyt N 11; *Godłowski K.* Kultura przeworska // *Pragistoria ziem Polskich.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — T. 5. — S. 117.

³⁴ *Szydłowski J.* Trzy cmentarzyska typu ... — S. 14, 40, 101.

³⁵ *Ibid.* — S. 15; Fot. 15.

³⁶ *Olędzki M.* Z problematyki przemian osadniczych i kulturowych na obszarze dorzecza gymej Cisy w wiekach I—IV n. e. // *Na granicach antycznego świata.* — Rzeszów. — 1999. — S. 70.

³⁷ *Токарев В.Н.* Гора // *Мифы народов мира.* — М., 1981. — Т. 1. — С. 311.

³⁸ *Godłowski K.* Kultura przeworska ... — S. 116, 117.

³⁹ *Ibid.* — S. 117.

⁴⁰ *Кобаль Й.В.* Деякі проблеми ... — С. 124.

⁴¹ *Vakulenko L.* Op cit. — S. 165—166.

⁴² *Vakulenko L.V.* One-piece fibulae with cord in high position and inverted foot (Almgren 158) and aspects of the chronology of the Roman age sites in the Transcarpathian Ukraine // *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg.* — Brandenburg, 1998. — Nr. 5. — S. 241—247.

⁴³ *Вакуленко Л.В.* Экономические связи населения Восточного Прикарпатья в IV в. н. э. // *Na granicach antycznego świata.* — Rzeszow, 1999. — S. 303—304.

⁴⁴ *Istvánovits E.* Same Data on the History of the Upper Tisza Region in the Roman Age (Prispevky k dejinám Szatmársko-Beregskej níziny v dobe rímskej) // *Východ. Pravek.* — 1993. — IV. — S. 127—142; *Котигорошко В.Г.* Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до н. э. — IV в. н. э. // *Východ. Pravek.* — 1993. — IV. — S. 143—156.

⁴⁵ *Вакуленко Л.В.* Етнокультурна ситуація в Українських Карпатах у III—IV ст. н. е. // *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні: Тези доп. семінару.* — К., 1999. — С. 7—9.

⁴⁶ *Котигорошко В.Г.* Проблеми ... — С. 15—16.

⁴⁷ *Браун Ф.* Изыскания в области гото-славянских отношений. — Спб., 1889. — 1. — С. 147—152; *Кудрявцев О.В.* Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по общим проблемам древней истории. — М., 1957. — С. 31—32; *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. — Lwuw, 1932. — S. 178; *Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977. — С. 80—81.

⁴⁸ *Кудрявцев О.В.* Указ. соч. — С. 33.

⁴⁹ *Smiszko M.* Kultury wczesnego okresu ... — S. 178—179.

⁵⁰ *Ibid.* — С. 180—181.

⁵¹ *Kobal I.V.* Op cit. — S. 50. — Rys. 15; S. 59.

⁵² *Olędzki M.* Op cit. — S. 54, 69—70.

⁵³ *Csallány D.* Die Bereg-Kultur // *Acta Antiqua et Archaeologica*. — 1966. — 10. — S. 87—88; *Csallány D.* Das Land der Wandalen in Karpatenbecken // *Acts du VIII Congress International des Sciences Prehistorique et Protohistoriques*. — 1973. — 3. — S. 295—298.

⁵⁴ *Istvánovits E.* Same data on the ethnical and chronological determination of the roman age population of the Upper Tisza region // *Acta Musei Porolissensis*. — 1997. — Nr. XXI. Zalau. — P. 720—722.

⁵⁵ *Istvánovits E.* Same Data on the History of the Upper Tisza Region ... — S. 127—142; *Вакуленко Л.В.* Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі // *Археологія*. — 2000. — № 3. — С. 28—36.

⁵⁶ *Komizgorosko B.Г.* Фракийцы Верхнего Потисья ... — С. 80—81.

⁵⁷ *Kobal I.V.* Op cit. — S. 19—56.

⁵⁸ *Kolnik T.* Op cit. — S. 204—207; *Béres J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L.* Záhranný výskum na polykulturnom sídlisku v Nižnej Myšli — Alamenev // *Východ. Pravek III*. — Košice, 1991. — С. 166—177; *Istvánovits E.* Same Data on the Late Roman — Early Migration Period Chronology of the Upper Tisza Region // *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Laténézeit bis zum Frühmittelalter*. — Kraków, 1992. — S. 90—101.

⁵⁹ *Istvánovits E.* Same data on the ethnical and chronological ... — P. 722; *Lamiová-Schmiedlová M.* Dacians on the Territory ... — P. 745.

⁶⁰ *Буданова В.П.* Варварский мир эпохи Великого переселения народов. — М., 2000. — С. 9, 12, 31; *Колосовская Ю.К.* Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // *ВДИ*. — 1996. — № 2. — С. 146—147; *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в. — М., 1954; *Ременников А.М.* Борьба племен Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и ее роль в падении Римской империи. — Казань, 1984.

Одержано 14.03.2003

Л.В. Вакуленко

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СИТУАЦИЯ В УКРАИНСКОМ ЗАКАРПАТЬЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I тис. н. э.

На протяжении первой половины I тыс. н. э. территория Закарпатья неоднократно подвергалась нашествию различных племенных групп, что коренным образом изменяло этническую карту края. Если в раннеримское время кельтов сменяют даки, а их — пшеворцы, то в поздне-римское время нестабильную и изменчивую этнокультурную ситуацию в регионе создают мощные миграционные потоки этнически близких германских племен, исходной территорией для которых были северо-западные регионы Европы. Археологически это проявляется в существовании различных типов погребальных памятников, которые не могут быть объединены в одну археологическую культуру.

L.V. Vakulenko

ETHNICITY AND ARCHAEOLOGICAL CULTURES IN THE UKRAINIAN WESTERN CARPATHIANS IN THE FIRST HALF OF THE 1ST MILLENIUM AD

During the first half of the 1st millenium AD the territory of the western Carpathians underwent invasions of different groups of tribes repeatedly that changed an ethnic map of the land radically. So, at the early Roman time Celts were changed by Daci and they were done by population of Pshevors'ka culture, then at the late Roman period the non-stable ethnical situation in the area of the local archaeological cultures was created by powerful migrations of the German tribes which had left their lands on the northwestern Europe. It shows archaeologically in existing different types burials which cannot be united into separate archaeological culture.